

ՄԱՐՏ

ԴԵՊԻ ՍԻՈՒԹԻՒՆ

Է. Պոլսէն Հասած քաղաքական տեղեկութիւնները որոնց մասին յատուկ յօդուածով մը այս էջերուն մէջ ընդարձակօրէն կը խօսինք, պէտք է հայ ժողովուրդին ու շահերուն հրահանգը հաշուեն: Սրբեկեան խնդիրը իր բոլոր կնճռոտութիւններովը կը յուզուի: Ամէն անգամ որ նա հանգ մը Թիւրքիոյ մէջ կոտորածի ենթարկուած է, քանի մը տարի ետքը հետեւանքները զգացուել են: Ստանի զէպքերուն ատեն թէ՛ փորձ քաղաքական անձնաւորութիւններ, թէ՛ ձեռնհաս հրապարակագիրներ յայտարարեցին թէ հայկական խնդիրը քանի մը տարիէն միայն կրնայ կարգադրութեան մը յանդիմ: Հիմակ Թիւրքիոյ բոլորտիքը եւրոպական պետութեանց միջեւ համաձայնութիւն մը կամ մրցում մը ընդհանուր խնդիրներու հետ պիտի կրնան նաեւ որոշ կերպարանք մը տալ մեր գործերուն:

Հայ ազգը ձեռքերը ծալած պիտի նստի եւ սպասէ որ իր բազմը միմեծն: պիտի ձգէ որ քաղաքական շահեր, եթէ հարկ տեսնեն զինքը զոհել, այդ ոճիւրդ վաւարութեամբ գործեն: Ամէն հայ որ ազգին ներկան ու ապագան կը խորհի այս հարցումներուն պատասխանը թող ինքն իրեն հարցնէ. «Բայց ես, ինչ կ'ընեմ հանրութեան ինչ օգուտ ունիմ, գոյութեան քաղաքական կոտորածները»:

«Ես ինչ կ'ընեմ» — Ոչինչ: Ահա ինչ որ հայ ազգին ամենատուար անձամասնութիւնը կրնայ ըսել: Ու երբ ժողովուրդ մը միայն համակերպութեամբ կը գոհանայ, ինչո՞ւ զարմանայ որ այդ ժողովուրդին գլխին աղէտները անպակաս կ'ըլլան, եւ իր սպասարկող փնտցումը ժամանակի խնդիր մըն է միայն: Անկախ ազգերը իրենց կեանքը շարունակել կարենալու համար պէտք ունին կառավարութեան, եւ առաջնորդող զաղապարներու որոնք կ'ենթարկեն իրենց գործերը: այն ժողովուրդները որոնք քաղաքական ազգութիւն չեն կազմեր բայց իրենց ազատագրութեանը կը ձգտին, անկախ ազգերուն օրինակին պարտաւոր են հետեւիլ, ունենալ ներքին ուժիկ կազմակերպութիւն եւ որոշ, յստակ գաղափարներ:

Թիւրքիոյ Հայերն մինչեւ քսան տարի առաջ քաղաքական որոշ ուղղութեան մը կը հետեւէինք, եւ մեր ազգային կազմակերպութեան կեդրոնը պատրիարքարանն էր որ ազգին մտածութիւններուն եւ զգացումներուն ճշմարիտ ներկայացուցիչն էր: Թիւրքիոյ Հայոց ընդհանուր ձգտումն էր շատ չափաւոր բարեկարգութիւններով գոհանալ, եւ օսմանեան շահերն ու հայ ազգին շահերը իրարու հետ համերաշխ պահել: Թէեւ երեսուն տարիէ ի վեր աւելի արմատական մտածութիւններ նոր երիտասարդութեան մտքին մէջ ծնունդ առած էին, բայց սահմանափակ շրջանակի մը մէջ կը շնչէին, ու նոյն իսկ այդ սերունդը կը զգար թէ յանգստի գաղափարներ իրականութեան վերածնելու համար շատ աշխատանքի ու շատ ժամանակի աշակցութեանը պէտք կայ: Ռուսեմբերք պատերազմէն վերջը ազգին աւանդական քաղաքականութիւնը յեղաշրջուեցաւ: Հաստատուած, կաղապարուած գաղափարները տակնուվրայ եղան: Նախ պատրիարքարանը մէկէն ի մէկ մոռցաւ ամբողջ անցեալը մը որ հինգ դարով կը հաշուէր: Ամէնուս գիտցած իրողութիւնն է այս դար առանցքն:

զատելու կամ զրուստելու միայն կը յիշեցնենք: Ինչպէս որ ռուսեմբերք պատերազմէն առաջ ազգ եւ պատրիարքարան ի մի ձուլուած էին գաղափարով եւ ուղղութեամբ նոյնպէս եւ Սան-Սթեֆանոյէն ետքն ալ միաբանութիւնը կատարեալ էր: Նոր ուղղութիւնը յուսացուած յաջողութիւնը չպարգեւելով ազգին, կամաց կամաց հերձուածները սկսան: Տարբեր տարուան ժամանակամիջոցի մը մէջ պատրիարքարանն ու ազգ այլ եւս կատարեալ ներգաղափարութեան մէջ չէին, բայց ազգը ինքն ալ իր մէջը միաբան չէր: ազգային քաղաքական դաւանանքը կը պակսէր: Հին գաղափարները արմատախիլ չէին եղած, ու նորերը տակաւին հաստատ արմատ չէին ձգած: Խառնակութեան, շփոթութեան թուական մըն էր: Ներգաղափարութիւնը վերահաստատուեցաւ 1894-95ին, վաղ Գի ազգը ինքն ներգաղափարութիւն ունէր իր գաղափարներուն մէջ: Հայաստան, Պոլիս, արտասահման մէկ զգացում, մէկ գաղափար, մէկ ուղղութիւն կը տիրէր: պատրիարքարանը ազգին ճիշդ ու ճիշդ ներկայացուցիչն էր:

Հիմա ազգը երեք հակառակ հոսանքի մէջ կը տարուբերի: Մաս մը Հայեր գոր կրնանք «հինաւորեցներ» ուրակել, կը դատաւարտեն ազատագրութեան ո՞ր եւ ձգտումներով կուգան «չափաւորականները» որոնք Հայաստանի համար հիմնական բարեկարգութեանց պէտքը զգալով հանդերձ, սպասողական քաղաքականութեամբ Եւրոպայի վրայ յուսադիր մնալ կը յանձնարարեն: Իսկ Յեղափոխականները փրկութեան առաջին պայմանը զօրեղ կազմակերպութեամբ կոտորած մէջ կը փնտռեն: Ու կը տեսնենք որ հինաւորեցները քն տկարներն են: Ասոնց պարագլուխները ընդհանուր կերպով ունենոր դասակարգին կը պատկանին: ամէն գիւրութիւն ունին առանց ո՞ր եւ ներդրութիւն զգալու թերթի ստեղծել, կազմակերպութիւններ հիմնել, եւ իրենց գաղափարներուն համար կոտորել: Բայց բան մը չեն ընել, միայն կը վախատուեն: Գերութեան սերը եւ ոչ իսկ զրամական պզտիկ զոհողութիւն մը ընելու ընդունակ է: Չափաւորականները, որոնք երբեմին յեղափոխականներն են, մինչեւ ատոման մը գործունեայ կ'երեւին, ունենալով իրենց համակրող թերթերը: Իսկ առողջ ոյժ Յեղափոխականները կը ներկայացնեն: ազատասիրութիւնը ամէն տեսակ զոհարարութեան կարող է, ու ինքն է որ վերջը վերջը պիտի կարենայ ամբողջ ազգը կառավարելու եւ ներկայացնելու իրաւունքին տիրանալ: Բայց ինչ որ ալ ըլլայ, անվիճելի իրողութիւնը այն է թէ այսօր հայ ազգին մէջ երեք գլխաւոր բաժանում կայ: հոգ է մեր տըրկարութիւնը երբ արեւելեան խնդիրը կը յուզուի: Ու չկայ մարմին մը որ կամ իբր օրինական, կամ իբր բարոյական հեղինակութիւն ճշմարտապէս հայ ազգը ներկայացնէ: Եւրոպայի առջեւ Պատրիարքարանը օրինապէս Թիւրքիոյ Հայոց պաշտօնական իշխանութիւնն է: Բայց այդ պաշտօնաւորները որ 1878-84 կամ 1895-96 ին իրաւունք ունէր իբր ամբողջ Թիւրքիոյ Հայոց ներկայացուցիչը հանդիսանալ ոչ միայն իր պաշտօնական հանգամանքովը, այլ ազգին միահամուտ համակրանքն ու վստահութիւնը զրաւած ըլլալուն գիտակցութեամբ, հիմակ այդ միեւնոյն պատրիարքարանը իր բարձր հեղինակութիւնը կորսնցուցած է: Իսկ պատրիարքարանէն դուրս ալ միակ կամ զաւանցութեամբ կապուած հոծ մարմին մը տակաւին չունինք: Չափաւորականները ցրտեցան են: Յեղափոխութիւնը որ կոտոր ուժն է, Հայութեան զառն աղէտներէն շատ մեծ բաժին մը ունեցաւ ու երեք տարիէ իր կորուստը ներքէն գործունեայ իր վերականգնութեանը կ'աշխատի:

Մեր իղձն է քաղաքական կոտորածի վրայ գաղափարային միութիւն ստեղծել:

Երբ ժողովուրդի մը մէջ գաղափարի միութիւնը կը պակսի, անկարող է ան ուժով գործել եւ յաղթանակի յոյսով կոտորել: Գաղափարներու շուրջը ազգային միաբանութիւն մը կը դիւրանայ երբ կանխակալ կարծիքները վանելով մեր մարքէն, իրողութիւնները ուսումնասիրելով լուսարանուիլ ուզենք: Կրեւելի ազատութեան պատմութիւնը կրնայ սքանչելապէս առաջնորդել մեր մտքերուն: Յունական կղզին թէեւ Հայաստանի ո՞ր եւ նահանգէ մը գերազանցօրէն մենաշնորհեալ պայմաններու մէջ կը գտնուէր իր ազատութիւնը ձեռք բերելու համար, բայց մինչեւ որ Եւրոպայի պաշտպանութիւնը դրապէս չվաղեց միշտ գերի մնաց: Ամենքս ալ, յեղափոխական ու չափաւորական, պէտք է միաբան գտնուինք Եւրոպայի համակրանքը հայ հայ ազգին վրայ գրաւելու համոզումին մէջ: Բայց անհերքելի իրողութիւնն է նաեւ որ Կրեւել երբեք կարող պիտի չըլլար Եւրոպայի աշակցութեանը արժանանալ առանց իր յեղափոխական ոգիին, առանց իր երկարատեւ մարտնչութեան, ինչպէս յունական ուրիշ կղզիներ կը մնան սարկական վիճակի մէջ, ո՞չ ոք կը յիշէ զանոնք: Մեր ծրագիրը յեղափոխութեան եւ քաղաքագիտութեան զաւանցութեան մէջ կը կայանայ: Պատմութիւնը, դարէ մը ի վեր արեւելեան խնդրին ամէն երեւոյթները կը հաստատեն թէ սուլթանին հպատակ ամէն ժողովուրդներուն վիճակը հիմնովին կը բարեփոխուի, երբ յարատեւութեամբ ու խելով կոտորեն, աչքերնին Եւրոպայի վրայ յառած:

Հայ ժողովուրդը բնի սխալ պիտի գործէ, եւ անոնք ալ առանց ո՞ր եւ ծանր հետեւանքի, եթէ մեր ամէն մէկ գործին մէջ նախ մտածենք թէ ինչ որ կը խօսինք, կը գրենք, կ'ընենք, ինչ սպասութիւն կրնայ առաջ բերել Եւրոպայի վրայ: Մեր քաղաքական կամ քաղաքագիտական ուղղութիւնը որոշ գծուած է առջեւինս: Բայց հաստատ համոզուած մնալու ենք որ քաղաքագիտութեանը ինչքան ալ հեռատես, խորաթափանց եւ խելացի ըլլայ, անգործ է ժողովուրդը մը փրկելու կամ պահպանելու եթէ նիւթապէս ուժ մը իրեն զօրավիզ չունի: Անկախ ազգերու համար այդ ուժը բանակ մը կը կոչուի: գերութեան մէջ տառապողներուն համար՝ Յեղափոխութիւն: Սիրելի այդ բանակը, զօրացնել զայն եւ անոր կրթիւն, անոր աշակցութեամբը Եւրոպան մեզի համար նպաստաւորել, ահա ինչ որ ազգին մտածութեանը գլխաւոր նպատակակէտնը պէտք է ըլլայ:

Ազգային Յեղափոխութիւնը իր վրայ ծանրացած պարտականութեան մեծութիւնը կը զգայ եւ շատ լուրջ ուղղութեան մը կը հետեւի: Ատեն մը Յեղափոխութեան մէջ ջղային գրգռումի գրութեան մեծ կարեւորութիւն ընծայուեցաւ, ու տակաւին մասնաւոր շրջանակներ կը շարունակեն այդ աւանդութիւնները պահպանել, բայց իրենց տկարութիւնը եւ անզօրութիւնը քն մեծ սուղացոյցն է թէ այլ եւս հանդարտ մտածութիւնն է որ Յեղափոխութիւնը կառավարելու կոչուած է: Եթէ Յեղափոխութիւնը ազգին սոցալազիւնուած ուժը կը ներկայացնէ, Հայութեան բանակն է, պէտք է ընդունի թէ պատերազմի մէջ միմիայն քաջութիւնը չի բաւեր յաղթելու համար: «Հիմակ պատերազմը միայն քաջութիւն չէ, այլ գիտութիւն եւ համբերութիւն ալ է»:

Ազգին յեղափոխական միտքը երեք տարիէ ի վեր հետզհետէ կը բարեշրջի: Հիմա համոզում ունենալով որ ինչ ինչ երեւակայութիւնը, ո՞չ ըրողական ջղային

զրգուով կարող են Ազատութեան պատերազմին մէջ յաղթանակը ապահովել:

Հայ ազգին քաղաքական, յեղափոխական մտածութիւններուն ընթացքը դիտելով կրնանք հաւաստել թէ դէպի գաղափարային միութիւն մը կը յառաջանանք, թէ կ'ստանանք միութիւն մը՝ զորապետը հոն է:

ԱՆԳԼԻԱ, ՌՈՒՍԻԱ ԵՒ ԹԻՒՐԵԻԱ

Թիւրքիոյ նկատմամբ Անգլիոյ քաղաքականութիւնը խորհրդաւոր քննարկ մը ձեռնարկէ մը միջոցով հրապարակուած է ի վեր: Այն մասով որ միաձայնութեամբ Մեծ-Մար-դապետը կը հռչակէր սուլթանը, եւ Թիւրքիոյ ազգերու եւ պետութիւններու շարքէն դուրս նստել կը պնդէր, հիւսիս լուռ ու մունջ է: Հազիւ թէ երբեք երբեք Պոլսէն Հայոց մասին երկու տող լուր մը կը հրատարակէին: Հայաստանի վիճակը չէ փոխուած. սով, կոտորած, հարստահարութիւն անարգել կը շարունակուին, ու ազատ, մարդասէր, քրիստոնեայ երկրին թերթերը այդ ամենը չգիտեալ կը ձեռագրեն: Ազատական կուսակցութիւնը այլ եւս չի դադարէր հայկական խնդրով: Անկիւ-Արմինիոյ ընկերութեան անունը չի լուրջ. եկեղեցիներուն մէջ այլ եւս ո'չ քարոզ ի նպաստ Հայոց, ո'չ ալ անէծք սուլթանին դէմ: Ու միայն Հայոց համար չէ որ անտարբեր կ'երեւին Անգլիացիները. մոռցած են Մակեդոնիան, մոռցած են ուրիշ քրիստոնեայ ազգերը, մոռցած են նաեւ Երիտասարդ Թիւրքերը որոնց երբեք այնքան նպաստաւոր կ'երեւնային: Երբեք սուլթան Համիտ այսքան իրեն նպաստաւոր ծառայութիւն մը չէր կրնար սպասել այն Անգլիայէն որ իրեն դէմ այնքան ռիսկերիմ թշնամի երեւցաւ: Ինչ որ կը փափաքէր սուլթան Համիտ ուրիշ բան չէր բայց եթէ անգլիական մամուլին մէջ յարձակումներու շարունակութիւն. եւ ահա այդ մամուլը բողոքովին կը պապանձի:

Ոչ ոք կը մտաբերէ թէ անգլիական մամուլը, Անգլիոյ կղերքը, Անգլիոյ խառնարկաւորները սուլթանէն կաշառուած ըլլան: Թիւրքիոյ գանձը այդպիսի վիթխարի ծախքի մը պիտի չկրնար դիմանալ, եթէ երբեք Անգլիացիները վաճառուելու պատրաստակամութիւն իսկ ցոյց տուած ըլլային, ինչ որ բնաւ մտքեղծութիւն չի կրնար անցնիլ: Բայց եթէ Անգլիացիները առանձին առանձին չեն կաշառուիր, ամենքը մէկտեղ կը ծախուին: զիրենք գնողը Անգլիոյ շահն է միայն: Մարդասիրութիւն, կրօնք, խիղճ, համոզում, սկզբունք, բան մը չի փոխանար անգլիական շահերուն նկատմամբ առջեւ: Ամբողջ Անգլիա մէկ գաղափարով մը մղուածի պէս կը շարժի: Անգլիացիներ կը լռէ կամ կը խօսի անգլիական շահերուն պահանջութիւն համաձայն: Ու ամէն մէկ անգլիացի չի դիտար թէ ինչ է առ շահը. կարգաւորութիւնը կը լռէ կը բղիթի եւ ամբողջ Անգլիա կը հպատակի: Ինչպէս զօրագունք մը զօրապետին նոյն եւ անգլիական մամուլն ալ առանց ընտելութեան կը հնազանդի նախարարական հրամանին, ու ժողովուրդը մամուլէն օրինակ կ'առնէ: Անխարհքի ամէնէն ազատ երկիրը ի հարկին աշխարհի ամէնէն բռնապետականն է արտաքին քաղաքականութեան մէջ: Կարգապահութիւնը կամուրջ է եւ սիրայօժար: Ահա ինչու համար Արեւելեան խնդրին մէջ Անգլիոյ մամուլին եւ ժողովրդին հիմնական լուրերը մեծ նշանակութիւն ունին:

Հայկական ջարդերէն անմիջապէս ետքը տեսնուեցաւ թէ Անգլիա կամաց կամաց կը մօտենայ Թիւրքիոյ, կամ թէ Թիւրքիան իրեն մօտեցնել կ'ուզէ: Երբ Կլաթոստըն 1896 սեպտեմբեր 24ին որոտաց, ու ամբողջ Անգլիան տակնուվրայ եղաւ, ահա լուրտ Բոզալի, ազատական կուսակցութեան վարիչը, իր մեծ գերէն հրամարելով՝ սրպէս զի իբր կուսակցապետ չընդգիծանայ Կլաթոստընի, քաղաքական պարզ, յստակ ճառով մը գործնական Անգլիացիները համոզեց թէ Անգլիան մեծ փնտրանք կ'ունենայ, մինչեւ իսկ պատերազմի մը վտանգին կ'ենթարկուի, եթէ

Հայոց վիճակը բարեփոխելու համար զօրաւոր միջամտութիւն մը ընել ուզէ: Նախորդ նախարարապետին քաղաքական տեսութիւնները ալեկոծ ծովուն վրայ տարածուած ձեթին պէս հանգարտեցուցին հանրային խռովայոյզ կարծիքը: Կ. Պոլսոյ անգլիական դեսպան սըր Ֆիլիք Գլըրի որ հայկական կոտորածներուն առթիւ սուլթանին անհամոյց եղած էր Պոլսէն Հոմ փոխադրուեցաւ լուրտութեան միջամտանքով: Լուրտ Բոզալի իբր պարզ զօրաւոր լինելով մը այս ձեռն յանկարծ Պոլսի դնաց, ոչ ոք գիտցաւ թէ ինչ ընելու: այդ այցելութեան քաղաքական մեծ նշանակութիւն տրուեցաւ: Անգլիական մամուլը հրահանգ տուցաւ ընդհանուր կերպով Արեւելքի քրիստոնեաներուն եւ մասնաւորապէս Հայոց խնդրով շատ, կամ բնաւ չբարդել: Կարելի է ըսել թէ երբեք տարիէ ի վեր Անգլիա Արեւելքի մէջ ինքզինքը կ'աւարտէ, վճռական քաղաքականութիւն մը յայտարարելու համար:

Այդ քաղաքականութիւնը տակաւին սրուց եւ յստակ չի պարզուիր Եւրոպայի առջեւ, բայց Լոնտոնի թերթերը զուլաւոր հրատարակութիւններով հաւանական ենթադրութիւններու կ'առաջնորդեն մեզի: Անգլիա թերեւս նոր 1856 մը, նոր 1878 մը պատրաստելու վրայ է: Խորիմի պատերազմէն ետքը Թիւրքիա Անգլիոյ եւ Ֆրանսիայի հովանաւորութեանը ներքեւ առնուեցաւ, Ռուսիոյ դէմ պաշտպանուելու համար: Ռուսիայի քաղաքական վերջը Անգլիա՝ աշակցութեամբ Ֆրանսիայի եւ Գերմանիոյ՝ թող շատաւ Ռուսիոյ իր յաղթանակներուն արդիւնքը լիովին վայելի:

Անգլիոյ արեւելեան քաղաքականութեան առաջնորդ անխափոխելի սկզբունքը՝ Թիւրքիոյ պաշտպանութիւնն է անգլիական շահերուն համար: Թէեւ դարձ մը ի վեր Անգլիա թողարկած է կարգ մը նահանգներու օսմանեան պետութիւնն անջատուած, սակայն իրենց անկախութեանը տիրացող այդ երկրները Անգլիոյ շահերուն չեն վնասեր. մանաւանդ թէ աւելի կը նպաստաւորեն գտնուին: Բուլղարիա, Սերպիա, Յունաստան, Պոլիարիա, Սեւ Ծովէն Միջերկրական վիթխարի շուրջը երկրի վրէժնակով մը կը պատեն, Ռուսիոյ անանցանելի ընկելով զայն: Երբեք սի աշխարհակալութեամբ՝ որուն առջեւ իբր պահակ մը կը հսկէ անգլիացեալ Կիպրոսը, ապահովուած է Հնդկաստանը: Պաղատաի ճանապարհը՝ որուն ամբողջութեանը մէջն են Հայաստանը, Միջագետքը, Տրապիզոնը, Վասիլոսը եւ Մարսին, կենսական կարեւորութիւն ունի Անգլիոյ համար: Հնդկաստանի տէրը ո'չ Պարսկաստանը օգուտ վտանգի կ'ենթարկէ, ո'չ ալ կ'ուզէ Ռուսիան Կիլիկիոյ ճամբով Միջերկրականի մէջ Երկրպագի դրացի տեսնել: Ասիական Թիւրքիոյ ամբողջութեանը եւ անկախութեանն է որ Անգլիա նախանձանդի կը գտնուի:

Պաղատաի երկաթուղիի գծին շինութեան համար Պոլսի իրարու հետ կը մրցին Անգլիացիները, Գերմանացիները, Ֆրանսիացիները: Թերեւս համաձայնութիւն մը դրոշմայ մէջերնին, թերեւս յաջողութիւնը սրբակիցներէն մէկուն մնայ, բայց ամէն պարագայի մէջ կը տեսնուի թէ ասիական Թիւրքիան Ռուսիոյ դէմ պաշտպանելու ձեռք տուած մը կայ. ու այդ քաղաքականութեան վարիչը Անգլիան է: Նոր Պերլին մը կը պատրաստուի: Այս հարցով մը ամէն Հայու մտքին կը ներկայանայ. վառ գի կը զգանք թէ միանգամայն մեր ազգային խնդիրն է որ իր յուզումի Ստուգի որչափ հնար է մօտեցող գաղափար մը կազմելու համար պարտաւոր ենք զուլաւորութեամբ դիտել եւ ըննել քաղաքականութեան մէջ երեւան եկող իրողութիւնները:

Արեւելեան խնդրին մէջ Թիւրքիոյ, Ռուսիոյ եւ Անգլիոյ զրաւած հիմնական դիրքը թէեւ կատարելապէս միեւնոյնը չէ 1876-78ի կացութեան, բայց աչքի դարձող շատ նմանութիւն կայ: Քսան տարի առաջ պոլիական ջարդերէն ետքը Թիւրքիան Ռուսիոյ ոտքերուն ներքեւ էր. 1895-96ին հայկական կոտորածներով Թիւրքիան նորէն Ռուսիոյ ձեռքը մնաց: Քսան տարի առաջ Անգլիոյ վարիչները պաշտպանականներն էին, եւ Ռուսիան զրկեցին, յաղթական պատերազմի մը ետքը, ասիական Թիւրքիոյ մէջ ընդարձակ աշխարհակալութիւն ներ ընելու իրաւունքէն. քսան տարի ետքը Անգլիոյ վա-

րիչները նորէն պաշտպանականներն են, եւ չեն ուզեր թող տալ Ռուսիոյ՝ յաղթական քաղաքականութեան մը յետոյ՝ Թիւրքիոյ վրայ տիրապետելու իր խորհուրդները իրագործել: Ժամանակակից պատմութիւնը համառօտելու պէտք չենք տեսնել, միայն բաւական կը համարենք յիշեցնել հայկական կոտորածներէն ետքը Արեւելքի մէջ Ռուսիոյ քաղաքական զօրութիւնը, եւ հիմնական իր տրամադրութիւնը: Նոյն իսկ Անգլիոյ մէջ ուստաւէր հոռուք մը տեսնուեցաւ: Ազատական կուսակցութեան պատկանող խումբ մը երեսփոխաններ զօրեղ միութիւն մը կազմեցին Պորթլէք «Օ'ն յառաջ» անունով, որուն ծրագրին մէջ էր մինչեւ իսկ Պոլսի Ռուսիոյ ձգել սրպէս զի քրիստոնեաները փրկուին Թիւրքերուն ձեռքէն: Երկար ատեն է որ այլ եւս այդ միութեան ձանք ձուլը չկայ: Ու անգլիական կառավարութիւնը Կլաթոստընի ահարկու ուրուականէն ազատուած, ա'լ անկաշկանդ պաշտպանականներն ու ազատականները արտաքին քաղաքականութեան մէջ կը միացնէ ընդդէմ Ռուսիոյ եւ ի նպաստ Թիւրքիոյ, այսինքն՝ անգլիական շահերուն:

Ռուսական կառավարութիւնը Սասունի աղէտներէն ետքը սուլթանը իր բարբարոս վայրագ քաղաքականութեան մէջ առաջ առաջ մղելով, թրքական պետութիւնը ընդ տարաւ ձգեց կորստաբեր որոգայթի մէջ: Եւ երբ Հայ միտ շուարած, խելակորոյս, փրկութեան հնարք մը կ'որոշէր, Լուսնօֆ, յանուն Օրթոտոքս Եկեղեցիի մը պետ քրիստոնեայ ձարին, մեղադրական անհուն սեւ պատեան մը՝ Օրթոտոքս խաչը վրան սեւեռուն՝ Մէհմետի տեղակալին ոտքերուն տակը տարածեց. անոր ներքեւ, աչքէ անտես, թո'ղ փտտէին քրիստոնեայ Հայաստանին ոսկերտին: Այդ օրէն օսմանեան կայսրութիւնը ա'լ ձարեւոր գերիշխանութեանը ստորադասեալ նահանգ մը կրնար համարուիլ, իբր փրկանք հայկական կոտորածներուն: Ու Կովկասեան սահմանազրկէն նախահոգակ հեռաւորութեամբ կազմակերպուած գէպերը, վասպուրական անգամ մը եւս արեւաշաղկապ դիակնացնելով, Բեղարպուրիի գահէն վրէժնակով երաշխաւորութիւններ կը հայթայթէին ո' եւ է պատահականութեան համար: Ռուսական շահերու պահանջմամբ իրենց երկրէն հալածական տարագրեալ վանեցի Հայոց վերադարձի սպանալիքը երկու տարի է Համիտը խռովայոյզ կը տաքնապէ ու ձարին տրամադրութեան տակ կը պահէ:

Խալիֆին վերջ անցուած ստրկութեան լուծը շատ ծանր կուգար Թիւրքիոյ բոլոր իսլամներուն, որոնք կը զգային թէ ձեռքերնին ոտքերնին կապկպուած, անձնատուր եղած էին Ռուսիոյ, անխուսափելի մահուան մը համար: Անգլիա որ այդ հոգեկան կացութիւնը լաւ կը ճանչնար, ձեռք առաւ Եւրոպայը, ու փրկութեան միջոցը իր բարեկամութեանը մէջ ցոյց տուաւ: Առանց շատ գոռաւորութեան կըրցաւ սուլթանը համոզել թէ Երկրպագու եւ Կիպրոսը գրաւելէն յետոյ Անգլիա այլ եւս Թիւրքիայէն բան մը կ'որդեւոր պէտք չունէր, ու ասիական Թիւրքիան՝ իբր պարիսպ մը՝ անգլիական շահերուն, եւ եւրոպական ընդհանուր շահերուն ալ, պատուարը պիտի ըլլար Ռուսիայէն վախճուած վտանգներուն դէմ: Փոխադարձ շահերու վրայ հիմնուած մտերմական համաձայնութիւն մը Թիւրքիոյ ազատագրութիւնն էր եւ Անգլիոյ ապահովութիւնը: Եւրոպայի միւս պետութիւնները այդ ապահովութեան մէջ իրենց ալ իրենց բաժինը կ'ունենային: Եւ Ֆրանսա թէեւ Ռուսիոյ բարեկամը, բայց Անգլիոյ թրքաօք քաղաքականութիւնը իր շահերուն աւելի նպաստաւոր կը համարէր քան թէ Ռուսիոյ թրքաօք օրկրամիջութիւնը:

Անգլիոյ մամուլէն լսուած տեղեկութիւնները կը հաւատարմութիւն թէ անկիւ-Թիւրք համաձայնութեան մը գաղափարը մարմին առնելու վրայ է: Եւրոպայի մայրաքաղաքները գտնուող օսմանեան դեսպանները Պոլսի հաւաքուած են. ամէն օր ժողովներ կ'ընեն, սուլթանը զիրենք ունիւնը գրութեան կ'ընդունի, ու ընչ օրէն իրենց պաշտօնաւարները պիտի վերադառնան սրու, յստակ հրահանգներով, ծանուցանելու համար եւրոպական պետութեանց ու մասնաւորապէս Անգլիոյ հետ համաձայնութեան մը գոյութիւնը: Աւելի որոշ խօսելու համար հարկ է նորանոր լուրեր տեսնել:

Ռուսիա թող պիտի տա՞յ որ Թիւրքիան իր ճիրաննեւ ընդ ճողպրի, գոնէ երկար ատենի մը համար: Կէս դար առաջ Նիկիոյ Ա ձարը օսմանցինքուն պետութիւնը «հիւանդ մարդը» հռչակելով Անգլիոյ առաջարկեց սպաննել զայն, առանց սպասելու անոր բնական մահուանը, ու կողոպտելու մէջեղին բաժնել: Անգլիական կառավարութիւնը այս առաջարկին սիրալիր ընդունելութիւն ընելու չփորձուեցաւ: Ասկէ գրեթէ կէս դար առաջ ալ Ալեքսանդր Ա ձարը Նաբոլէոնի հետ համաձայնութեամբ Թիւրքիան բաժնի բաժնի ընել մտաբերեց, բայց եւրոպական քարտէսի մը առջեւ մատենին Վոսփորի վրայ դնելով իրարու երես նայեցան եւ ա՛յ առաջ չգացին: Խորիմի պատերազմէն ի վեր Ռուսիա օսմանեան պետութեան հիմերը միշտ կամաց կամաց կը պղծէ, բայց ինչ որ ինքը մէկ կողմէն կը քանդէ, Անգլիան ալ միւս կողմէն զայն կը վերաշինէ: Մինչեւ հիմա Ռուսիոյ շահածը չի կրնար հաւասարակշռել իր զոհողութիւնները: Եթէ Անգլիական այս միջամտութիւնը յաջողութեամբ վերջանայ, Ռուսիոյ արեւելեան քաղաքականութիւնը ծանր հարուած մը պիտի կրէ, դարաւոր ծըրագիւններու իրականացումը անպայման յամանակաւ կըրնայ յետաձգուիլ: Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, Ռուսիա պիտի պիտի չընկրկի, ու Հայաստան իր ձեռքին մէջ պիտի շարունակէ սքանչելի զենք մը ըլլալ սուլթանին դէմ:

Երկու տարի առաջ այս էջերուն մէջ պարզելով Հայոց նկատմամբ Ռուսիոյ հետեւած քսան տարուան քաղաքականութիւնը, պատմական տեսութեամբ ցոյց տուինք թէ Բեղդպուրիի դահլիճը իրեն կէտ նպատակի առաջադրած է Թիւրքիոյ կործանումը. եւ հայկական խնդիրը օրուան պահանջներուն համեմատ Հայոց մերթ նպատակաւոր, մերթ անպատակ ուղղութեամբ ուղղակի այդ նպատակին հասնելու իբրեւ ազգեցիկ միջոցներէն մէկը կը գործածէ: Երկու բառով յիշեցնենք մեր տեսութիւնը: Ի հարկին՝ ինչպէս Ալեքսանդր Բ ի օրովը՝ Հայաստանի քանի մը նահանգներու ինքնավարութիւնը Թիւրքիան տկարացնելու նպատակաւոր միջոցը կը համարուի. Ի հարկին՝ ինչպէս 1880ին՝ բարեկարգութեանց ծրագրով մը Հայաստանի Հայերը ռուսական ազգեցութեանը տակ առնելու ջանք մը կ'ըլլայ. Ի հարկին՝ ինչպէս 95-97ին՝ հայկական կոտորածներով, սահմանազրկ խռովութիւններով Թիւրքիան վարկաբեկ ընելու, բարոյապէս, տնտեսապէս, քաղաքականապէս հիւսնելու մեքենայութիւն մը կը սարքուի: Քսան տարի է որ Ռուսիա ձեռքի տակէ ինք կը վարէ Հայաստանը, մերթ ուղղակի միջամտելով, մերթ անուղղակի. ու միշտ ուշադիր կը մնայ նաեւ ինքնաձին շարժումներուն ալ, եւ երբ նշմարէ թէ անոնք իր տեսութիւններէն խտրող ընթացքի մը պիտի հետեւին, կը փութայ «շտապ ճամբուն» մէջ բերել: Ընդդիմադիրները անյոթուն կը ջանալաւորին:

Թիւրքիան տկարացնելու համար եթէ ոչ ամբողջ ինքնօրէն Հայաստանի մը, բայց զոնէ ինքնօրէն վասպուրականի մը մը խորհուրդը եթէ գործադրուէր ռուսական միջամտութեամբ, բոլոր Հայերը սրտանց Ռուսիոյ պիտի յարէին: Վասպուրականը Հայաստանի մէջ Ռուսիոյ անձնուէր ու հաւատարմ Գարատաղ մը գտնաւոր թրքական պետութեան բոլոր Հայերուն միտքն ու սիրտը Ռուսիոյ հետ պիտի կապէր: Թիւրքիոյ նկատմամբ ռուսական ծրագիրները Հայոց միջոցաւ շատ դիւրութեամբ եւ ապահովութեամբ կրնային առաջ տարուիլ: Ասկի հեռաւոր սպառնալիք մը վրայ ոչ ոք պիտի ուզէր խորհիլ, իսկ հիմա ո՛չ միայն Հայերը այլ եւ Թիւրքիոյ բոլոր քրիստոնեաները հակառուս կրնան համարուիլ. եւ աչքերնին Անգլիոյ, Ֆրանսայի վրայ է իրենց վիճակին քիչ շատ բարեփոխման ակնկալութեամբ: Բեղդպուրիի դահլիճը անշուշտ չի կրնար Հայերը եւ ուրիշ քրիստոնեաները մեղադրել իրենց ռուսապետութեանը համար:

Հիմակ չենք կարող գուշակել թէ Բնչ պիտի ընէ Ռուսիա. պիտի հետեւի՝ նոր քաղաքականութեան մը, պիտի վերադառնայ 1880ին կամ 81ի խորհուրդներուն: Ամէն պարագայի մէջ 95-97էն յետոյ Հայերը ծայրայեղ կասկածաբար իրաւունքը ունին: Թիւրքիոյ Հայոց խորհուրդ մասը Ռուսիոյ ո՛չ բարեկամն է, ո՛չ թշնամին, այլ անոր հայկական քաղաքականութեանը համեմատ ռուսա-

սէր կ'ըլլայ կամ՝ ռուսատեաց: Երկու տարի է որ Թիւրքիոյ Հայերը կը ջանան իրար համոզելով համերաշխաբար գործել: Ռուսիոյ կեդրոնէն համար շագանակը կրակէն քաշելով մեր մասնները էրեւ չենք փափաքիր:

ՊԱՏՐԻԱՐԿԱՐԱՆԸ ԵՒ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ

Արտասահմանի քաղաքներու Հայոց մէկ մասը Օրմանեան պատրիարքին պաշտօնականութիւնը վճռելով, անոր անունին պատարագի մէջ յիշատակութեան պաշարում մը կը պահանջեն: Թէեւ արտասահմանի Հայերը Կ. Պոլսոյ ազգային իշխանութեան պետին դէմ միաձայնութեամբ կը գտնաւորուին, բայց կրօնական բնաբարութեամբ պատրիարքը տապալելու ծրագիրը ընդհանուր հաւանութեան արժանացած չէ: Անհամաձայնութեան պատճառները բազմապիսի են. անոնց ընտելութիւնը այս օրուան մեր ծրագրէն դուրս է, ուստի միայն իրողութիւնը հաստատելով կը բաւականանանք:

Արտասահմանի Հայերը երբ անմիաբան կը գտնուին Օրմանեան պատրիարքին դէմ իրենց դառնութիւնը յայտնելու միջոցներուն մէջ, այդ հերձուածովը կը քաջալերեն պատրիարքը իր ձեռքէն անսպառն ընթանալու: Առանց ինքնախաբեկութեան պէտք է ընդունինք որ Թիւրքիայէն դուրս գտնուող եկեղեցիներուն մէջ կատարուած ցոյցերը, մինչեւ իսկ միահամուռ զայրոյթով ալ պայթին, բաւական չեն պատրիարք մը գահալիծելու: Ազգային զգացումը երբ ընդհանուր արտայայտութեամբ երեւան կուգայ ո՛ր եւ միջոցաւ մը, եկեղեցիներէն ներս թէ դուրս, կրնայ հզօրապէս ազդել պատրիարքին վրայ, բանալով անոր աչքերը եւ ցոյց տալով անդունդը ուր վաղն ի վաղը կը դիմէ: Հիմա պատրիարքը պիտի կարծէ թէ անոնք որ կը հակառակին պատարագի մէջ իր անունին յիշատակութիւնը արգիւն ուզողներուն, անոնք միանգամայն հաճ եւ հաւան են իր հետեւած ընթացքին: Սխալ ըմբռնում որուն հետեւանքները շատ ծանր պիտի ըլլան. պատրիարքին աչքերը օր մը պիտի բացուին, բայց զուցէ շատ ուշ: Հիմա զեռ կրնայ ինքզինքը գտնել, ուշադիր մտիկ ընել հայրային կարծիքին, իր սիրտը բոլոր մը հաղորդակցութեան մէջ դնելով ազգին սրտին հետ:

Երբեմն, ազգին համեմատաբար հանգաւոր ատենները, Պոլիս պատրիարքը տապալելու եռանդ կար: Պատրիարքական ընտրելիները կը վխտային, եւ անոնք պաշտօնի բարձրացնելու համար կուտակութիւններ կը կազմուէին: Հիմակ ոչ ոք տաք եռանդ ունի Գում-Գաբուի աթոռը բազմելու: Շատ վտանգներով շրջապատուած է այդ կեդրոնը: Օրմանեանին պաշտօնը իրմէն խել տենչացող չկայ. եւ երբ ազգը հակաօրմանեան է, պարզապէս հետեւած քաղաքականութեանը պատճառաւ է:

Ամէն անոնք որ ազգային գործերուն մէջ անձնական կամ կուտակցական կրքէ եւ շահամոլութենէ զերծ են, պաշարուն կը տեսնեն ու կը գտնեն Կ. Պոլսոյ պատրիարքը: Անոր անձին համար ո՛չ նախապաշարեալ համակրանք, ոչ նախապաշարեալ հակակրանք կը տիրէ. գործերն են որ ազգին միտքն ու սիրտը կը վարեն: Երբ այդ եպիսկոպոսը պատրիարք ընտրուեցաւ տեսաւ թէ ամէն կողմէն բարի տրամադրութիւններ կային իրեն աջակցելու. իր դժուարին պարտականութեանց մէջ իրեն ոչ թէ խոչընդոտ մը այլ զօրավիշ մը ըլլալու փափաքը կը տիրէր: Եթէ մեծ ժողովրդականութիւն մըն ալ չէր վայելեր նորընտիր պատրիարքը, բայց ատենի եւ արհամարհելի ալ չէր եղած: Ամէն հինաւորեց եւ պիսկոպոսներուն վրայ Օրմանեանին նախապատուութիւն տրուիլը ասպցոյց մըն էր թէ համարումի արժանացած էր: Ու իրաւ ալ, հաշուի չառնելով մեծ ու պզտիկ պակասութիւնները որոնք միշտ մարդկային բնաւորութեան մաս կը կազմեն, Օրմանեան եպիսկոպոսը «պատարկապորտ» կոչուած կարգ մը եկեղեցականներու ցուցակին մէջ չէր անցած: Ուր որ ազգը զինքը կանչած էր հոն էր վազած

առանց դիտողութեան, առանց մրմունջի. Էրզրում, Վան, Էջմիածին, Արմաշ, ամէն տեղ: Միանգամայն՝ ուսեալ, զարգացած եւ խելացի մարդ, ժողովրդին սիրելի ըլլալու տենչովը ոգեւորուած, լուրջ պատճառ մը չի կար որ հայ ազգը կասկածով նայէր Օրմանեան եպիսկոպոսին վրայ: Պատրիարքը ինք պէտք է ընէ փնտռել թէ ինչո՞ւ իրեն դէմ այս ընդհանուր փոփոխութիւնը, որուն հետեւանքը կարծածէն աւելի ծանր կրնայ ըլլալ: Պատրիարքը եթէ քիչ մը ուշադիր դիտէ պիտի տեսնէ թէ իրեն հակառակողներուն մէջ լուրջ խորհողներու օտաւար թիւ մը կայ, որոնք իր բարեկամները կը սեպուէին քան թէ հակառակողները. եւ հիմակ իրեն թշնամաբաւ համար իր գործերէն զատ ուրիշ ո՛ր եւ պատճառ չունին:

Հակաօրմանեան զգացումը Լա Հէյի հեռագրէն սեռ գին պայթեցաւ. բայց սրտերու եւ մտքերու մէջ պայթումի դիւրամառ նիւթերը արդէն ամբարուած էին, հեռագիրը բռնկցողը կրակը եղաւ: Հաւանական է որ պատրիարքը ինքն ալ շուարի թէ ինչո՞ւ ամբողջ Հայութիւնը այդ հեռագրէն այնքան զգածուեցաւ:

Օրմանեան պատրիարքը այդ «ինչո՞ւ»ին պատճառները եթէ փնտռէ հաւանօրէն պիտի յաջողի աղբին հիմակուան գաղափարներուն եւ զգացումներուն վրայ աւելի որոշ դադափար մը կազմել: Մենք այդ աշխատութիւնը դիւրացնենք քանի մը նկատողութիւններ ներկայացնելով:

Պատրիարքական հեռագիրը, որ Լա Հէ գարնուեցաւ, գործնականին մէջ ո՛ր եւ կարեւոր հետեւանք չէր կրնար արտադրել: Տիեզերական մեծ ատեն մը իր ուղղութիւնը ո՛չ սուլթանէն, ո՛չ պատրիարքէն կը սպասէ: Երբ եւրոպական պետութիւնները կրեւորէին Թիւրքիայէն անշատելու ժամը հասած համարեցին, ո՛չ սուլթան Համիտին, ո՛չ Ֆէնէրի Յունաց պատրիարքին կամքը հարցնելու հարկ տեսան: Ինչ որ հայկական խնդրին համար վիճակուեցաւ Լա Հէ, նոյնը պիտի ըլլար պատրիարքին հեռագրով ալ, առանց հեռագրին ալ: Բայց հայ ազգը խռովեցաւ, վերջուեցաւ մասն գի բոսան տարիէ ի վեր ազգին մտքին մէջ պատկերացած քաղաքական ծրագրի մը պատրիարքը ուղղակի հակառակեցաւ: Եւրոպայի վրայ յուսադրութիւնը հայ ազգին փրկութեան յայտագրին էական մաս կը կազմէ, ուստի անկարելի է հանդուրժել տեսնելով որ ազգին պաշտօնական ներկայացուցիչը ո՛ր եւ պարագայէ մը կ'օգտուի այդ յոյսը տկարացնելու համար: Ու երբ հանդիսաւոր կերպով, ընդհանուր աշխարհի առջեւ Հայոց պատրիարքը առանց ակնածանքի կը հակառակի ազգային քաղաքականութեան, ժողովուրդը իրաւունք ունի կասկածելու որ գեպաններու հետ, քաղաքական բարձր դիրք ունեցող անձնաւորութեանց հետ, որպիսին էր Ֆրանսայի նախորդ նախարարապետ Պ. Պուրժուա, տեսակցութեան մը մէջ կրնայ շատ աւելի վտանգաւոր կերպով հայկական դատը տկարացնել Եւրոպայի առջեւ: Պատրիարք մը բարձրաստիճան եկեղեցականի եւ ազգային քուէով ընտրեալի կրկնակի հանգամանքներով մեծ հեղինակութիւն մըն է Եւրոպայի առջեւ:

Պատրիարքին արգարացումին համար Պոլիս կը յայտարարուի թէ «առանց ուղելու, պարզապէս բռնադատութեան ներքեւ այդ հեռագիրը ըրաւ, չլինալով դիմադրել ուղղակի սուլթանէն տրուած հրամանի մը. բայց ջանաքած է չափաւորել իրեն թելադրուած հեռագիրը»: Եւ հաւանական է որ պատրիարքը շատ ախորժելով ստորագրած չըլլայ այդպիսի հեռագիր մը որ իրեն ձանձրոյթ ու տաղաւուկ միայն պատճառելու տաճանուած է: Ինքնարդարացումի այդ փաստը աւելի ծանրապէս կը հարուածէ պատրիարքը քան թէ խորին համոզումով հեռագրած ըլլալու յայտարարութիւնը: Հայոց պատրիարքը իր խելովը, իր խզկին համաձայն չէ որ կ'ուզէ ազգին գործերը, այլ վերէն տրուած հրամաններու համեմատ պարզ մեքենայ մըն է ուրեմն:

Պատրիարքը պարզ մարդամեքենայ մը. ահա ինչ որ ժողովուրդը իր պատրիարքին դէմ կը գրգռէ: Հայ ազգը իր առաջնորդները կառավարութեան վրայ ազդեցիկ կ'ուզէ տեսնել: Երբ, օրինակի համար, Կիլիկիոյ կաթողիկոսական աթոռին համար ժողովուրդը Ալէքսանդր կ'ուզէր եւ Բարթողիմէոս մը չէր ուզէր, պատճառը այն չէ որ այս

